

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94:330.341.46 (477)

М.Ф.Котляр *

З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА РУСІ

Розглядаються установи міського управління на Русі, головним чином Південній, їх роль у налагодженні міського життя.

Ключові слова: уряд, віче, збори, громада.

Давньоруське віче здавна було у фокусі уваги російської та української історіографії. Насамперед історики почали вивчати його суспільну природу й соціальну структуру. М.М.Карамзін наголошував на важливій ролі віча в історії Русі, громадяни граду могли впливати на князів, бувало, зупиняли їхні рішення або нав'язували власні, вершили справами як вищі законодавці¹. Більш докладно описував віче М.П.Погодін. Як йому бачилось, військовий прошарок складав на Русі основну частину міського населення, він разом із дружинниками брав участь у державних справах². Частина з них входила до складу віче. Злам в історіографії проблеми віча стався завдяки праці В.І.Сергеевича. Авторитетний історик давньоруського права дійшов висновку, що участь у вічових зібраннях у давнину означало право, яке належало вільній людині. Учений дещо ідеалізував суспільну рівність учасників віча³.

У радянський час віче розглядалось здебільшого у суспільно-економічному плані. Більшість дослідників слушно бачила у ньому класову організацію, в якій поряdkували міська верхівка (бюргерство) і люди князя⁴. С.В.Юшков уважав віче масовим зібранням основних феодалських угруповань або груп, так чи інакше пов'язаних із феодалами. Було б невірною відкидати класовий

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ Карамзін Н.М. История государства Российского. – Т.3. – Москва, 1991. – С.466 та ін.

² Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т.7. – Москва, 1857. – С.142 та наст.

³ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.II: Вече и князь. Советники князя. – Санкт-Петербург, 1900.

⁴ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. – Москва, 1950. – С.161 та наст.; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва, 1956.

характер і склад віча, проте воно все ж таки в багатьох випадках висловлювало волю городян у цілому, особливо починаючи із середини XII ст.⁵

Головні міста на Русі виникають в основному в X–XI ст. Лише Київ формувався як середньовічне місто впродовж VIII–IX ст. Містам на Русі й повсюдно в Європі передували протоміста або зародки міст, час виникнення яких у східнослов'янському світі відноситься до VIII–X ст. А от зародок Києва утворився в кінці V–VI ст.⁶ Тому зрозуміло, що й самоврядування в містах народжується тоді, коли ці міста створюються. Природно також, що перші звістки про зібрання городян відносяться до Києва – найстарішого міста у Східній Європі.

Процес переростання племінних зборів у міські, на жаль, не відбитий докладно у літописах та інших джерелах. Історики уявляють його таким чином. У IX–X ст. до головного міста час від часу сходяться люди з сільської округи і разом з городянами обговорюють справи всієї землі чи князівства. Процес розвитку міського зібрання із племінного своєрідно описує літописець в одному із записів 980-х рр. Тоді «созва Володимерь бояры своя и старци градскиѣ», щоб обговорити важливі питання зовнішньої політики держави, можливість запровадження християнства на Русі. Вони запропонували князеві послати послів у різні країни. Це було зроблено на широких народних зборах, але звіти послів князь вислухав знову-таки перед своїми боярами і «старцями градськими»⁷.

Ті старці – верхівка міської общини, яка зберігає ще риси громади часів родоплемінного устрою. Із часом, у X–XI ст., старці градські перетворюються на соцьких, що очолювали малі общини, з яких складалась міська община Києва та інших значних міст. На чолі великої міської общини стояв тисяцький, котрий керував також народним ополченням. Повсякденним життям Києва та інших великих міст управляла рада міської громади, до якої входили соцькі, тисяцький і представники заможної верхівки. Сліди діяльності міської ради неодноразово трапляються в літописах. Поступово у князівствах і землях міське зібрання бере гору, а земельне й волосне – відмирають. Із часом збори жителів головного граду робляться єдиними й основними у землі чи князівстві.

Збори городян дехто з істориків вважає головним народним органом управління землею чи князівством. Так воно і було, але в часи, коли не існувало державної влади в особі князя та його апарату. Літописи й інші пам'ятки давньоруської писемності називають збори городян вічем. Це архаїчний орган народовладдя, що набуває нових форм і змісту саме в часи завершення будівництва Давньоруської держави, в першій половині XI ст. Саме слово «віче» народилось у праслов'янські часи, коли слов'яни ще не розділились на східних, західних і південних, а складали єдиний величезний пранарод. Воно означає «рада», народні збори⁸ і донині збереглось у мовах кількох південнослов'янських народів.

⁵ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – Москва; Ленинград, 1939. – С.194–197, 216 та ін.

⁶ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С.12 та ін.

⁷ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.48–49.

⁸ Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – Стб.499–500.

Оскільки законодавство і судочинство країни, вирішення важливих питань внутрішньої й зовнішньої політики з виникненням державності перейшло до рук князя і створених ним органів влади: державної ради і згодом з'їздів князів, то природно виникає питання: що ж було в компетенції віча? Для відповіді на нього звернемося до свідчень «Повісті временних літ». Природна річ, майже всі вони відносяться до стольного граду Русі – Києва.

Першим свідченням існування міських зборів на Русі можна було б уважати запис у «Повісті временних літ» під 983 р. Тоді країна залишалась язичницькою. У Києві на чільному місці стояв ідол головного бога Перуна, якому приносили людські жертви. Коли князь Володимир Святославич здолав балтські племена ятвягів, на честь перемоги було вирішено принести чергову жертву. Городяни зібрались на віче, на якому порядкували бояри та градські старійшини, і постановили визначити ту жертву жеребом: «И реша старци и бояре: “Мечемъ жребий на отрока и дѣвицу: на него же падеть, того зарѣжемъ богомъ”»⁹.

Віче 983 р. належить до переходових часів, у ньому, так само, як у древлянському, виразно проступають риси родоплемінного народного зібрання. Воно відповідає поняттю народного віча хіба що умовно. Тому першим справжнім міським вічем історики називають збори городян Білгорода 997 р. Літопис оповідає, що тоді місто облягли кочовики південних степів печеніги. Облога затяглася, у Білгороді почався голод. Тоді «створиша вѣче в городѣ. [...] и тако совѣтъ створиша». На вічі пролунали голоси, що закликали капітулювати на милість переможця, здатися печенігам. Однак знайшовся мудрий старець, котрий зумів перехитрити печенізьких ханів. Він запропонував створити перед печенігами видимість добробуту й ситості городян, і ворог зняв облогу. На цьому білгородському вічі порядкують старці, однак маса городян уже бере в ньому активну участь¹⁰.

Дещо пізніше новгородський літописець колоритно описав політичну ситуацію у часи намісництва Ярослава Володимировича. Він, непевно почувачись у місті, закривав очі на насильства найманців-варягів над новгородцями. Зчинилося повстання, новгородці, «вставше», перебили частину скандинавів. Ярослав спершу покарав новгородських мужів, але схаменувся, одержавши звістку з Києва від сестри Предслави про смерть батька і винищення братів Святополком. Ярослав, «собрав избытокъ новгородцов и сътвори вѣче на полѣ», і повинився перед новгородцями («юже вы исѣкохъ вчера въ безумии моемъ»)¹¹. Він нещиро назвав новгородців «любимой дружиной» і покликав у похід на Київ проти Святополка. У Києві він дав новгородцям, учасникам походу, «Правду и устав списав, тако рекши имъ: “По се грамотѣ ходите, яко же списах вам, такоже держите”»¹².

Уже перші свідчення джерел кінця X–XI ст. про віче дозволяють судити, що воно було органом надзвичайним, який вирішував найважливіші питання

⁹ Повесть временных лет. – С.38.

¹⁰ Там же. – С.56–57.

¹¹ Там же. – С.62.

¹² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.175–176.

державного життя, насамперед – війни й миру, закликання та вигнання князів. Дехто з істориків думає, що спочатку віче охоплювало всю сферу державного управління: законотворення, суд, адміністрацію та ін. Так могло бути лише на початковому етапі складання Давньоруської держави, коли віче ще не відділилося повністю від широких народних зборів усієї волості чи землі. А от коли віче стало таким, яким воно виступає в джерелах кінця X–XIII ст., зібранням городян, його функції обмежилися справами екстраординарними. Адже всім іншим у державі тоді займався княжий двір за дорученнями государя.

Далі йтиметься про те, як віче Києва вирішувало важливі питання міського і державного життя у другій половині XII ст. – у часи, найкраще відбиті в літописах та інших пам'ятках давньоруської літератури. Віче так і не стало регулярним, постійним органом управління. Воно скликалося лише в надзвичайних випадках, насамперед за ворожої навали, як це було 1068 р., після поразки Ярославичів від половців. Віче збирав князь або тисяцький (голова громади). Воно мало виняткову владу над міським ополченням. І князь, щоб набрати таке ополчення на підтримку своєї дружини, мав просити про це віче. Можна додати до цього, що в разі відсутності князя в Києві його функції урядування часом перебирало віче. Згідно з нормами стародавнього звичаєвого права, у вічі могли брати участь усі вільні люди міста. На практиці ж на нього збиралися лише голови родин. Серед них чільну роль відігравали так звані «кращі люди» («лучшие мужи»), багаті купці й ремісники, а також бояри та князівські дружинники, які входили до міської громади.

Літописи містять багато свідчень того, що віча Києва, Новгорода, Галича, Владимира-на-Клязьмі та інших великих давньоруських міст владно втручались зі своїми вимогами і протестами у князівське управління, але ніколи не претендували на всю повноту влади. Зі свого боку, князі звичайно визнавали права міської громади (яку в таких випадках представляло віче) окремих міст обирати собі князя. Повсякденним міським життям керувала громада в особі тисяцького і соцьких¹³. Воно залишалось у компетенції міських та місцевих (підвладних їм) общин. Та поступово щоденне життя міст і земель підпорядковувала собі князівська адміністрація, що викликало протести городян і часто приводило до конфліктів, бувало, що і збройних. Суттєво доповнять нашу розповідь свідчення джерел, насамперед літописів, для наступного, XII ст.

Не лише міста потребували присутності князів для захисту від ворогів та додержання міських вольностей. Міста самі по собі являли для князів першорядний політичний, суспільний, економічний і військовий інтерес. Існування міських ополчень робило правлячу верхівку міст, насамперед Києва, великою силою, яку князі прагнули використати у власних інтересах. Великі князі київські спирались на віче і громаду стольного граду в боротьбі за власні інтереси і навіть за об'єднання Русі.

Це неважко зрозуміти, якщо прийняти до уваги, що професійні дружини князів складались звичайно з кількох сотень воїнів, хай і добре озброєних і навчених, тоді як міські ополчення Києва, Галича чи Владимира-на-Клязьмі

¹³ Кучкин В.А. Десятские и сотские средневековой Руси // Древняя Русь: Очерки политическо-го и социального строя. – Москва, 2008. – С.270–425.

налічували по декілька тисяч (а то й десятків тисяч) людей, хоча поступалися перед ними вишколом та озброєнням.

Слід уважати вірогідним свідчення «Повісті временних літ», що вже за князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.) до державної ради країни входили київський тисяцький і соцькі, а також керівники громад інших міст Русі¹⁴. Верхівка Києва залучалась часом до участі у князівських з'їздах, що ввійшли у практику з кінця XI ст. У тих випадках, коли князь та його адміністрація тісно співробітничали з міською громадою, у князя виникала можливість навіть передавати вільні міста у спадок. У кінці XIII ст. волинський князь Володимир Василькович, котрий не мав сина, передав як свою власність вільне місто Володимир із волостю обраному ним своєму наступникові – Мстиславові Даниловичу¹⁵. Однак Києва це не стосувалося. Впливова й сильна громада столярного граду держави прагнула сама вирішувати свою долю.

Київ був не лише столярним градом Давньоруської держави, а і її головним економічним центром, осередком ремесел, промислів, торгівлі. Вони приносили городянам великі прибутки, котрі, хай і нерівномірно, розподілялись серед вільних, рівноправних жителів міста. Особливо великий і постійний доход давала торгівля, що значною мірою залежала від успіхів землеробства київської округи й інших земель Русі, ремесел, промислів¹⁶.

Переважну більшість міської громади становили ремісники різних спеціальностей і соціального стану. Не зупиняючись на характері та спеціалізації міського ремесла, звернуся до ремісничих корпорацій Давньої Русі, яким зовсім небагато уваги приділено в науковій літературі. Одним із перших про них написав М.М.Тихомиров. Чи не головним показником існування ремісничих об'єднань була концентрація ремісників у певних міських кварталах, що й одержували відповідні назви: «Гончарі», «Ковалі», «Кожум'яки» тощо. Квартали ремісників із такими назвами існували в кількох великих руських містах, зокрема Києві й Новгороді. В останньому Гончарський кінець займав значну частину міської площі, одержавши назву від постійних поселень ремісників-гончарів¹⁷. Досі не окреслено місце гончарського кварталу Києва, на існування якого вказує широкий асортимент виробів із глини, їх висока якість і насиченість ними культурного шару. На археологічному матеріалі Києва історики уявили розмаїту картину ремісничого виробництва великого, населеного ремісниками давньоруського міста XI–XIII ст.

Заслужену славу Києву принесли майстри високої кваліфікації, які працювали в ювелірній справі, зброярстві, виготовленні скляних та шиферних виробів і прикрас, мідних чи олов'яних хрестиків та інших предметів релігійного культу. Київські майстри опанували виготовлення дорогіших золотих виробів із перегородчастими емаллями, що розходилися всією Європою¹⁸. Київська реміснича спільнота не була однорідною ані у соціальному, ані у

¹⁴ Повесть временных лет. – С.56 та ін.

¹⁵ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.142, 338–340 (коментар).

¹⁶ Толочко П.П. Древний Киев. – С.130 та ін.

¹⁷ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.129.

¹⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – С.137–160.

професійному плані. Поряд із небагатьма майстрами найвищої кваліфікації трудилися рядові ремісники і підмайстри. Останні жили в основному бідно, не раз висловлювали незадоволення своїм становищем, що призводило до народних заворушень, які неодноразово спалахували у стольному граді Русі.

Київ належав до числа найбільших і найжвавіших світових ринків XI – першої третини XIII ст. Уже на початку XI ст. у ньому існувало кілька постійних ринкових місць. Саксонський хроніст того часу Тітмар із Мерзебурга згадує про дев'ять київських торгів¹⁹. Розвиненою в місті була й внутрішня торгівля. За свідченнями давньоруських джерел, на київських ринках можна було купити різноманітні продукти харчування, аж до печеного хліба²⁰. Були розвинені кредитно-грошові відносини. Економ Києво-Печерського монастиря у середині XI ст. одного разу розповідав ігуменові Феодосієві, що коли в нього не було при собі грошей, то купці видали йому провізію у борг²¹. Побутування в Києві та інших великих містах Давньоруської держави торгівлі у кредит для XI ст. засвідчено й першим писаним зведенням законів Київської держави – «Руською правдою»²².

Торги Києва обслуговували не лише близьку й далеку округи. До міста з'їжджалися купці з віддалених руських земель, західних і північно-східних, щоб придбати великі партії зерна та інші товари. Багатих купців називали «гостями». Місцем великої хлібної торгівлі був ринок на київському Подолі²³. Близько середини XII ст. поряд із подільським «торговищем» стояв двір новгородських купців, котрі збудували церкву Св. Михаїла, відому з літописів під назвою Новгородської божниці. Безсумнівні здобутки торгівлі в Києві та інших визначних містах призводили до величезного розшарування торгового люду. Поряд із багатими «гостями» існувала безліч небагатих і просто бідних торгівців, розносників і таких, що мали свої крамниці та ятки на ринках і поблизу них.

Однак багатство і славу Києву принесла все ж таки не внутрішня, а міжнародна торгівля. Місто стояло на перехресті великих комерційних шляхів, про що свідчать, зокрема, знахідки чималої кількості монетних скарбів. Переважну більшість серед знайдених монет становили арабські, так звані куфічні диргеми, адже ці східні монети в IX–X ст. правили за міжнародні гроші. Про широкі й постійні міжнародні зв'язки київського купецтва розповідають давньоруські та іноземні писемні джерела.

Уже в IX–X ст. складаються основні торговельні шляхи, що зв'язували Русь із країнами Півдня й Заходу. Суходільний шлях із Києва до Верхнього Дунаю проходив Південно-Західною Руссю, Малополющею, Моравією та Богемією. Він згадується так званим «Баварським географом» другої половини IX ст., Митним статутом німецького міста Раффельштеттена (903–904 рр.)

¹⁹ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – Москва, 1993. – С.137 (текст), 143 (переклад).

²⁰ Малышевский И.И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогоща // Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.5. – К., 1891. – С.113–133.

²¹ Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санкт-Петербург, 1911. –С.36.

²² Зимин А.С. Правда Русская. – Москва, 1999. – С.372 та ін.

²³ Толочко П.П. Древний Киев. – С.171.

та іншими джерелами ранньосередньовічної доби. Його відгалуження, відоме з XI ст., вело через Дорогобуж на Володимир–Волинський і далі до Південно-Західної Європи: на Краків, Прагу, Регенсбург. Ще один напрямок до країн Західної Європи, відбитий у літописах XII ст., вів із Києва до верхів'їв Бугу й міст Галицько-Волинської Русі. Він ішов через Василів, Котельницю, Болохівську землю, Теревовль, далі до Галича; відгалуження прямувало через Звенигород Галицький на Перемишль. Дехто з істориків ототожнює цей шлях із літописним «Соляним». Інший напрямок із Галича простував на Коломию, далі на перевал Борсуків Дол, ще далі на захід до Перемишля й Угорщини²⁴.

Упродовж усього давньоруського часу основним напрямком зарубіжної торгівлі Руської держави залишався південний. Багаті ринки Візантійської імперії та країн Близького Сходу вабили київських заможних гостей. Найдавніший торговельний шлях «Із варяг у греки», прокладений ще у VIII–IX ст., з'єднував ринки країн Скандинавії й Русі з візантійськими та іншими південними торгами. Літописи називають його «Грецьким» (адже візантійців, які розмовляли грецькою мовою, руські джерела називали «греками») ²⁵. Київські князі дуже цінували Грецький шлях і неодноразово вчиняли походи проти кочовиків південних степів, печенігів, а потім половців, щоб гарантувати безпеку торгівлі цим шляхом. У 1168 р. київський володар Мстислав Ізяславич звернувся до південноруських князів зі словами: «Братъе! Пожалътеся о Руской земли! [...] Уже у насъ [половці] и Грецький путь изъотимають, и Соляный, и Залозный», закликавши їх до походу у Степ²⁶, що приніс успіх руському війську.

У Києві існувала велика колонія візантійських купців, котрі першими познайомили давніх русів із християнством. У прагненні вийти на багатющі південні ринки, київські та інші давньоруські купці відвідували Крим і торгували там із візантійцями й італійцями, які почали освоювати кримське узбережжя ще в XI ст. Київські купці активно вели торгівлю з Кавказом, чому слугував відтинок Грецького шляху, що проходив від гирла Дніпра через Крим і Тамань.

Відбиттям жвавої внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі в IX–XIII ст. є скарби монет і монетних гривен. У Києві знайдено монетні скарби в багатьох місцях. Навіть у XII–XIII ст., у часи так званого «безмонетного періоду» на Русі, часто знаходять скарби, що склалися з монетних зливків різного типу й ваги. Скарби з гривнами знаходять і в останні роки²⁷.

Віддавна київські торгові люди мали постійні зв'язки зі своїми колегами у країнах Центральної та Західної Європи. Особливо вони пошквалилися, починаючи з часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.), котрий прагнув виправити односторонність в економічних контактах Русі (Візантія, Схід), урізноманітвивши їх. Так само, як на південні та східні, на західні ринки Київ довозив хутра, мед, віск, деякі ремісничі вироби, прикраси. А одержував від далеких і близьких сусідів тканини, одяг, вино, предмети розкоші та ін. Серед країн Заходу

²⁴ Давня історія України. – Т.3: Слов'яно-руська доба. – К., 2000. – С.428–429.

²⁵ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.293–296.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.368.

²⁷ Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы: 1994 год: Новое в нумизматике. – Москва, 1996. – С.86–94.

на першому місці стояли близькі Польща, Угорщина, Чехія, а також німецькі землі, Англія, Швеція та інші країни Скандинавії. Тому в Києві існували заїжджі двори для купців звідти²⁸.

Джерела дають підстави стверджувати, що принаймні з XII ст. купці великих міст, насамперед Києва, Чернігова, Новгород, були об'єднані у виробничі товариства, корпорації, аналогічні західноєвропейським купецьким гільдіям і братствам того часу. Такі купецькі об'єднання називались сотнями, вони органічно вписувались у структуру міської громади. Історики вважають, що однією з найдавніших купецьких організацій було «Іванське сто», яке утворилось у Новгороді при церкві Іоанна Предтечі. Воно діяло принаймні з початку XII ст.

Джерела містять короткі звістки про існування купецьких об'єднань у Києві й Полоцьку²⁹. М.М.Тихомиров розглянув тексти Київського літопису XII ст., де згадуються купці-«гречники», чие об'єднання торгувало з Візантією: «Се же увѣдавши половци, оже князи не в любви живутъ, шедше в пороги, начаша пакостити гречникомъ» (1167 р.); руські князі виступили до Канева, «и стояша у Канева долго веремя, дондеже взиде гречникъ и залозникъ, и оттолѣ възвратишася въсвоеси» (1168 р.)³⁰. Щодо останнього уривку висловлю припущення, що «залозники» були купецьким об'єднанням, члени якого торгували з містами на узбережжі Чорного й Азовського морів. Одним із важливих торговельних пунктів тут була Тмутарокань. Назва походить від того, що Залозний шлях почасти йшов плавнями вздовж Дніпра, «за лозами».

Непрямим свідченням згуртування руських купців у корпорації є згадка в угоді Русі з Візантією 907 р.: «Приходяще Русь да витают (обитают – *М.К.*) у святого Мамы (Мамонта – *М.К.*), [...] и да испишут имена их, и тогда возьмутъ мѣсячное свое»³¹. Ішлося про купецтво. У Царгороді існувало дві церкви Св. Мами – одна у самому місті, інша – за міськими мурами. Там зупинилася княгиня Ольга, коли прибула до візантійської столиці³².

Внутрішня й міжнародна торгівля не лише постачала киян необхідними їм товарами і продуктами харчування – вона збагачувала удачливих купців і приносила прибутки міській громаді. Ідеться про торговельні оплати: за право торгувати на ринку, за місце проживання, нарешті – збір із привезених до міста товарів, що звався митом. Саме мито давало великі й сталі прибутки місту, котре було визначним торговельним осередком. Певно, мито почали збирати в Києві в незапам'ятну давнину. Принаймні вже перший відомий науці міжнародний договір Русі з Візантією 907 р. встановлював необхідність сплати мита при торговельних операціях³³. Ураховуючи важливість торгівлі з Руссю, візантійський уряд, як свідчить цей договір, звільнив її купців від сплати мита на всіх ринках імперії.

²⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – С.170–172.

²⁹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С.114–124.

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.361.

³¹ Повесть временных лет. – С.17.

³² Известия Русского археологического института в Константинополе. – Т.III. – Вып.1/2. – София, 1909. – С.261 та ін.

³³ Повесть временных лет. – С.72–75.

Коли в Києві й узагалі на Русі ще не було князів, торговельні сплати та мита, а також податки з городян, ішли міській громаді. Із виникненням і зміцненням князівської влади, створенням державного апарату верхівка починає наступ на право громади мати прибутки від господарської діяльності міста й розпоряджатися ними. У міру суспільно-економічного розвитку Києва, збільшення його доходів апетити влади зростали. Міській громаді доводилося дедалі рішучіше відстоювати свої вольності та права. Ця боротьба часом виливалася у відкрите збройне протистояння скликаного на віче народу з князями. Прикладом цього може бути повстання в Києві 1068 р.³⁴, в основі якого лежали матеріальні інтереси громади. Захищаючи свої економічні надбання, міська громада поступово починала додавати до них і політичні вимоги, добиваючись зміщення негодних їй князів і поставлення обраних нею кандидатів.

Тоді, коли міське життя великою мірою залежало від доброї чи злої волі князів та їхніх міністеріалів, громада не могла покладатися на слово можливо-владців, котрі часто змінювали свої рішення. До того ж при зміні князя обіцяне попередником зазвичай забувалося новим государем. Ось чому міста й городяни здавна боролися за законодавче забезпечення своїх прав і вольностей. Значне суспільне розшарування призводило до заворушень серед мешканців міст. Особливо багато свідчень цього містить Київський літопис XII ст.

В умовах наступу князів на міські вольності громади боролися за повний судовий і податковий імунітет, тобто за право самим збирати податки й судити городян за власними законами. Тими збірками законів були міські «справди», що беруть початок ще у часи виникнення міст і формування громад. Тоді на Русі не існувало письмового законодавства, правові кодекси жили в усній формі. Таке право вчені називають звичаєвим (адже судили за звичаєм). Наслідком боротьби городян за свої права і вольності стало те, що перший писаний кодекс на Русі було дано саме міській громаді Новгороду – ідеться про «Правду Ярослава». В основу його було покладено усні правди: «Закон руський» часів Олега та Ігоря і «Закон земляний» Володимира Святославича.

Народженню цієї першої міської писаної «справди» передували драматичні події. «Повість временних літ» оповідає, що 1014 р. син Володимира Святославича – Ярослав, котрий був батьковим посадником у Новгороді, відмовився посилати частину данини до Києва. Володимир розгнівався й почав готуватися до походу проти непокірного нащадка. Ярослав набрав у Скандинавії найманців і заручився підтримкою новгородського віча. Тим часом, улітку 1015 р. Володимир Святославич несподівано помер, і Ярославові довелося змагатися за київський престол зі своїми братами. Із допомогою новгородських воїнів він переміг і вокняжився в Києві наступного року. Після утвердження на престолі Ярослав нагородив учасників походу-новгородців грішми, ще й дав їм «правду», звелівши жити за її законами³⁵. Це була «Правда Ярослава», котра дещо пізніше лягла в основу «Руської правди» – головної збірки законів Давньоруської держави.

Із джерел відомо, що близько 1037 р. Ярослав Мудрий видав закон для Києва, який і був покладений в основу міського суду і громадського життя.

³⁴ Повесть временных лет. – С.72–75.

³⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.175–180.

У наступні десятиліття цей закон удосконалювався та правив за фундамент у відносинах міської громади з київськими князями³⁶.

Проте громади великих міст Давньої Русі, в першу чергу Києва й Новгород, не задовольнялися загальним закріпленням їхніх прав і вольностей у державній та міських «правдах». Вони намагалися укладати спеціальні угоди з князями, які в літописах та інших джерелах називаються «рядом». Історики відзначають, що саме існування «ряду» є безумовним доказом визнання верховною державною владою, тобто князем і його адміністрацією, за вільними містами прав власності, зокрема на доходи від ремесел, промислів, торгівлі.

Вільні міста в особі князя зазвичай бачили гаранта своїх прав і доходів. Для того князь мав бути сильним, авторитетним і шанованим у суспільстві, щоб охороняти міську «правду», устави й узагалі політичні та економічні інтереси міста, захищати його від зазіхань інших князів. Водночас він мав бути доволі поступливим і поміркованим, аби разом зі своїми боярами та дружинниками не зазіхати на міські привілеї й доходи. Зрозуміло тому, що в подібних умовах угоди між громадою і князем не могли бути ані стійкими, ані тривалими. Насамперед це стосується Києва, адже всі більш-менш сильні й авторитетні члени дому Ярославичів мріяли про те, щоб заволодіти київським великокнязівським престолом.

З іншого боку, навіть великі вільні міста, зокрема Київ і Новгород, що здатні були виставити народні ополчення по декілька тисяч воїнів, уважали необхідним мати князя задля додержання «порядку» й захисту власних володінь, адже «боярина не вси слухають», як влучно зауважив один зі складачів Київського літопису під 1151 р.³⁷ Княжа дружина, загін професійних воїнів, завжди була готова до дії, що в умовах феодальної анархії стало особливо корисним громаді, яка жила в мирі з государем³⁸. Літописи доводять, що збереження міських «правд», підтверджених княжими жалуваними грамотами й уставами, становило основу політичного «ряду» будь-якого вільного міста з князем.

Систематичні свідчення літописів про укладення угод між князями й містами, які джерела теж називають «рядом», починаються лише з середини XII ст. Однак традиція підписання таких угод зародилася в незапам'ятну давнину, коли міські громади почали запрошувати на службу князів, аби досягти внутрішньої злагоди і захиститися від набігів кочовиків. Перший такий «ряд» зафіксовано в літопису під 852 р. між городянами Ладоги чи якогось іншого північноруського міста та князем Рюриком. Можна вважати, що завдяки укладенню «ряду» з міською общиною оволодів київським престолом і Аскольд наприкінці тих же 850-х рр. Саме слово «ряд» бере початок від цього старослов'янського слова, що означає «порядок», «рядок» (якогось тексту), а також «умова», «домовленість»³⁹.

³⁶ Зимин А.А. Правда Русская. – Москва, 1999.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С.295.

³⁸ Пащито В.П. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.34.

³⁹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Древнейшие государства Восточной Европы. – Москва, 1990. – С.219–229.

Літописи й інші давньоруські джерела зберегли лише малу частку звісток про укладення таких угод між містами і князями. Тому деякі історики висловлювали думку, ніби «ряди» підписувались між князем і громадою лише час від часу, без особливої системи й послідовності. Однак уважне вивчення взаємних стосунків державної та міської влади в Києві й інших великих і багатих вільних містах приводить до висновку, що князь просто не міг правити у такому місті без укладення «ряду» з його общиною.

Яскраво і докладно розповідає Київський літопис про спробу чернігівських князів поширити на Київ порядки, що існували у приватних містах (їхній власності). Літописний уривок дає також добре уявлення про зміст «ряду» й обставини та умови його укладення. У 1146 р. київський князь Всеволод Ольгович, тодішній глава чернігівської династії Ольговичів, передчуваючи близьку смерть, скликав з'їзд південноруських князів і примусив їх присягнути його братові Ігореві як новому київському государеві⁴⁰.

Але цього виявилось замало: необхідно було схилити до такого рішення ще й київську верхівку. Уже в останні дні свого життя Всеволод «закликав до себе киян», – можна думати, що то були міські радники, верхівка громади, – і запропонував їм Ігоря у князі. Радники погодились, після чого було скликано віче, на якому вже «всі кияни» присягнули на вірність новому князеві. Та справа на цьому не закінчилася. Хоча після смерті Всеволода Ігор знову скликав «усіх киян» на своєму Ярославовому дворі, і вони знову склали йому присягу, у Києві у черговий раз самочинно зібралось народне віче та само покликало до себе іншого князя⁴¹.

Справа виглядала загрозливою для Ігоря і його молодшого брата Святослава, котрий представляв його на тому вічі (сам Ігор мав хворі ноги та не міг ходити, хоча і їздив верхи). Кияни зібрались на конях і були, мабуть, озброєні. Вони скаржились на утиски з боку князівських чиновників-тіунів, вимагали скасування суду тих чиновників і здійснення судових функцій безпосередньо самим князем. Головне ж, вічники наполягали на виборності суддів і відстоювали міські вольності, заявивши: не хочемо, щоб Ольговичі розглядали Київ і киян немов власність, і передавали нас у спадок, наче якесь майно: «Олговичевъ не хотимъ быти акы в задничи»⁴².

Святославові довелося прийняти умови міської громади і присягнути на хресті, що Ігор виконає їх. Далі керівники віча разом зі Святославом поїхали до Ігоря, щоб на власні вуха почути його думку. Святослав повідомив брата, що він цілував хрест на тому, що Ігор буде додержуватися міської «правди», судитиме киян лише за тією «правдою» і не дозволить цього робити своїм урядовцям-тіунам⁴³. Отже київська громада поставила перед князем вимогу дотримуватися вже існуючої міської «правди».

Ігор Ольгович прийняв умови міської громади, висловлені йому керівниками віча, але не виконав їх. Літописець свідчить, що князівська адміністрація

⁴⁰ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.184 та ін.

⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. – С.227.

⁴² Там же. – С.230.

⁴³ Там же. – С.229.

почала діяти всупереч бажанню городян. Тоді верхівка громади вирішила опертися на іншого князя, онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславича, котрий обіцяв киянам забезпечити їхні права і вольності. У Києві спалахнув бунт міських низів, під'юджуваних агентами Ізяслава. Люди почали грабувати двори дружинників покійного Всеволода й нового князя Ігоря, далі їхній гнів упав на князівських управителів. Заразом було розграбовано будинки заможних городян і навіть монастирі. Ігор втратив владу та опинився спочатку у в'язниці, а потім у монастирі. На великокнязівський престол сів Ізяслав, котрий умів домовлятися з міською громадою і її надзвичайним органом – вічем⁴⁴.

Київська громада й віче послідовно підтримували Ізяслава Мстиславича впродовж його княжіння. Через рік по його вокняжінні у стольному граді він вирішив скористатися з підтримки киян у протиборстві з чернігівськими Ольговичами, котрі виношували плани повернути Ігоря на київський престол. Ізяслав наказав своєму намісникові в Києві й покірному йому тисяцькому скликати віче та викрити на ньому змову Ольговичів проти нього.

Віче було скликане на заклик київського митрополита – красномовний доказ того, що і в давньоруські часи церква активно втручалась у політичні справи. Як занотував київський літописець, «кияномъ же всимъ съшедшея от мала до велика к святѣй Софѣи на дворъ». Віче постановило допомогти Ізяславу, зібравши ополчення. Та мирний перебіг віча був порушений закликом якогось киянина вбити князя Ігоря, котрого Ольговичі хотіли повернути на київський престол. Ані митрополит, ані намісник Ізяслава Володимир не змогли втримати розлючену юрбу, яка кинулася до монастиря Св. Федора, витягла звідти Ігоря та вбила його. Дізнавшись про те, що сталося, Ізяслав розгнівався на киян. Він навіть звернувся до своїх дружинників із проханням підтвердити його невинність у скоєному натовпом⁴⁵. Вивчивши події 1146–1147 рр. у стольному граді Русі, історики дійшли висновку, що віче стало знаряддям у руках різних частин міської верхівки й інструментом у руках князів із різних родин. Міська знать спрямувала натовп проти її політичних противників, на підтримку угодного їй князя Ізяслава.

Свідчення літописців про події в Києві 1146–1147 рр. та інші прояви стосунків віча з князем, відзначені у джерелах, загалом узгоджуються зі змістом міських «правд», які захищали звичайно віче. На жаль, літописи зберегли хіба що уривкові відомості про це. Усі вони різнохарактерні, різночасові та відносяться до різних міст: поряд із Києвом найбільше джерельних свідчень стосується Новгороду й Галича. Нарешті, такі свідчення відтворюють лише формальний зміст «ряду», фактичне виконання умов якого залежало від багатьох чинників економічного, політичного характеру, а то й від доброї чи злої волі сторін.

Проте на середину XII ст. київська громада виробила для себе оптимальні форму і зміст вічової угоди (сучасні історики називають це моделлю), що підтверджується Київським літописом. По смерті Ізяслава Мстиславича в

⁴⁴ Там же; *Тихомиров М.Н.* Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. – Москва, 1955. – С.151–154.

⁴⁵ *Летопись по Ипатскому списку.* – С.245–250.

1154 р. на київський престол за погодженням із вічем сів його молодший брат Ростислав, до того – смоленський князь (формально він мав співправителя в особі дядька – Вячеслава Володимировича). Він мав дотримуватися стосунків із громадою, які встановилися за його попередника. Бояри Ростислава наполегливо радили йому домовитися з людьми київськими (вічем), перш ніж сідати на престол.

Коли Ростислав зібрався в похід на свого суперника, чернігівського князя Ізяслава Давидовича, «мужи же бороняхуть ему пойти Чернигову, рекучи ему: “Бог пояль стрья твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми Киевѣ не утвердилъ”», після чого учасники віча також настійливо порадили князеві «с людьми утвердитися», а вже далі йти воювати. Віче в Києві тоді вирішувало найважливіші питання князівської політики, питання війни й миру. Так діялося в ті часи в Новгороді, Чернігові, Володимирі-на-Клязьмі. Ростислав не послухався поради вічників, пішов війною на Ізяслава та був розбитий⁴⁶.

Зводячи докупи розрізнені й різночасові свідчення літописів, історики дійшли думки про умови, на яких домовлялися князі з міськими громадами, найперше з київською. Ідеться, звичайно, про вільні міста. Насамперед, князь володів вільним містом, доки жив, і не міг передавати його у спадок або заповідати без погодження з міською радою. Порушення цієї умови й призвело до київського повстання 1146 р. Князь не повинен був правити вільним містом через своїх «підручників». Він також мав обмежене право суду, обов'язково дотримуючись державної й міської «правди». Керівники міського самоврядування: виборні посадники, тисяцькі, соцькі – не могли бути позбавлені посад князем без висунення й доведення обвинувачень проти них. Князь не мав права зазіхати на володіння, підвладні міському урядові, загарбувати пригороди, землі й данини з них. Йому не вільно було брати вище встановленої «правдою» норми данину з населення міст. Нарешті князь повинен був укріпити місто, дати йому власну залогу й захищати його від ворогів і зазіхань інших князів.

Якщо ж князь порушував умови «ряду», то він міг бути позбавлений престолу у законному порядку. Таке не раз траплялось у Києві. Коли ж князь відмовлявся виконати подібне рішення віча, у дію вступало міське ополчення, дії якого неодноразово супроводжувалися розгромом і розграбуванням дворів князя та його дружинників, а також прихильних до нього бояр і купців. У випадку, коли князь залишав місто й намагався силою повернутися до нього, міська рада виставляла проти князя поряд з ополченням городян, також волосне військо й союзні загони чорних клобуків (кочовиків, які жили на півдні Київської землі).

Та не завжди події розвивалися за щойно описаним сценарієм. Адже в кожному великому місті, тим паче Києві, серед панівної верхівки були бояри, багаті купці, голови ремісничих корпорацій (на зразок західноєвропейських цехів), котрі були політично та економічно зв'язані з різними князями та князівськими родинами. Це й призводило до гострих суперечностей усередині громади в моменти зміни князів, вироблення засад відносин із владою тощо.

⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. – С.326–327.

Із 1140-х рр. міські права, привілеї та вольності незмірно зросли й розширилися порівняно з XI – першими десятиліттями XII ст. Князі були змушені визнавати право городян самим обирати собі князя. Інша річ, що у зручному випадку вони могли силою заволодіти містом. Але в Києві чи Новгороді такі спроби незмінно закінчувалися невдачею. Коли Всеволод Ольгович 1146 р. звернувся до міської ради Києва зі словами: «Я дуже хворий, а ось вам мій брат Ігор – візьміть його!» («Се вы брат мой Игорь, имѣтесь по нь») ⁴⁷, то ця його рекомендація сама по собі була визнанням права громади приймати або не приймати того чи іншого князя.

Коли улюбленець киян Ізяслав Мстиславич 1147 р. зібрався було в похід проти свого дядька Юрія Долгорукого й скликав віче, сподіваючись на його підтримку, кияни заявили йому, що на Ольговичів підуть охоче, а от на Долгорукого – ні. Ізяславові довелося послухатися громади, і він розпочав війну лише з Ольговичами ⁴⁸. Однак у перебігу війни між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм 1148–1151 рр., коли воєнне щастя переходило від одного князя до іншого, київські городяни переконались у тому, що Ізяслав більше підходить їм як правитель. Одного разу вони скликали віче й ухвалили всією громадою піти на Юрія, загрожуючи смертю тому, хто ухилиться від походу ⁴⁹. Певно, відіграли свою роль і утиски та здирства, які чинили воїни й міністеріали Юрія, коли йому вдавалося на короткий час захопити Київ.

Міська демократія мала обмежений характер. На вічі всім заправляли «лучшие мужи», заможна верхівка Києва та інших великих і багатих міст, а також бояри й князівські дружинники, котрі постійно мешкали в містах. Хоча формально у вічових зборах брали участь усі вільні чоловіки, громадяни міста, на ділі в більшості випадків справа зводилася до зібрання міської ради і представників панівної верхівки. Так зазвичай бувало і в Києві, і у Чернігові, і в Галичі.

Історія Києва і його управління у XIII–XIV ст. залишаються маловивченими. Так само, як й інших південноруських міст. Причина полягає в незадовільному стані джерел. Якщо для X–XII ст. фахівці мають у своєму розпорядженні літописи, що велися в Києві й, природно, приділяли місту чільну увагу («Повість временних літ» XI ст., Київський літопис XII ст.), то київське літописання за XIII ст. не збереглося. У руках істориків хіба що Галицько-Волинський літопис XIII ст., який зосереджений на справах свого регіону, або подає уривкові, розрізнені й не завжди достовірні свідчення джерел північноруських та іноземних. Певну інформацію містить пізній Воскресенський літопис. Тому можна зробити лише загальний огляд історії самоврядування в давньоруському суспільстві тієї доби.

Остання звітка авторитетного джерела, північноруського Лаврентіївського літопису, про посадження вічем князя в Києві, датується 1202 р. На початку XIII ст. процеси удільної роздробленості сягли свого апогею. Особливо це виявлялося в Південній Русі, де тоді не існувало не те що єдиного осередку

⁴⁷ Там же. – С.229.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.195.

влади, а й навіть такого суспільно-політичного центру, який би вивищувався над іншими. Лише за традицією таким осередком у суспільстві продовжував уважатися древній Київ.

Наприкінці XII ст. сильний галицько-волинський князь Роман Мстиславич посварився зі своїм тестем, київським государем Рюриком Ростиславичем. Північноруський літописець зображує справу так, неначе сварку затіяв 1202 р. і першим почав воєнні дії Рюрик: «Вста Рюрикъ на Романа, и приведе к собѣ Олговиче в Києвъ на Романа»⁵⁰. Рюрикові довелося об'єднатися з недружніми йому Ольговичами, глава яких Всеволод Чермний тоді вже не приховував намірів щодо заволодіння стольним градом Руської держави. «И упереди Романъ, скопя полкы галичьскыѣ и володимерьскыѣ и вѣха в Русскую землю»⁵¹.

Кияни відчинили браму Романові, він в'їхав до міста та вчинив державний переворот: «Посла на Гору къ Рюрикови и ко Олговичемъ и водив Рюрика ко кресту, и Олговичи, а сам к ним целова же, и поусти Рюрика во Вручий (Овруч – М.К.), а Олговичъ за Днѣпръ Чернигову, и посади Романъ Ингваря Ярославича въ Києве»⁵², свого підручного князя. За цим стояло рішення київського віча.

Проте Рюрик Ростиславич і не думав віддавати стольний град під владу Романа Мстиславича. Через рік по тому він, у союзі з Ольговичами й Половецькими ханами, 2 січня 1203 р. взяв Київ штурмом, мов вороже місто, розграбував і спалив його⁵³, – слід уважати, це була помста городянам, котрі не захистили його від Романа.

Можна уявити собі лють та образу Романа Мстиславича, котрому довірилися кияни. Проте він розправився з князем, що бездумно розорив по суті власне гніздо, не одразу по тому. Припускаю, що від миттєвих заходів у відповідь Романа стримав Всеволод Велике Гніздо. Не інакше, як за його дорученням незабаром по загибелі Києва від Рюрика «приходи Романъ ко Вручему на Рюрика, отводя и отъ Олговичъ и отъ Половецъ. И цѣлова Рюрикъ крестъ къ великому князю Всеволоду, и къ сыну его Костянтину, и ко братъи его, и къ Романови». Начебто Роман Мстиславич оголосив Рюрику, що підтримує перед Всеволодом його прохання, «дабы ти Києвъ опять даль», унаслідок чого Всеволод, «не помяну зла Рюрикови, еже сотвори въ Руской земли», так і вчинив⁵⁴.

Узимку 1204 р. (Воскресенський літопис подає 1203 р.) руські князі, перед серед яких вів Роман Мстиславич, здійснили великий і переможний похід у Половецький степ. Несподівано для всіх (як можна зрозуміти зі слів літописців) «Романъ емъ Рюрика и посла в Києвъ, и постриже [и] въ чернци и жену его, и дщерь»⁵⁵. У полон до Романа потрапили також

⁵⁰ Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.417.

⁵¹ Там же; Полное собрание русских летописей. – Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856 (далі – Воскресенская летопись). – С.107.

⁵² Там же.

⁵³ Літописці з жахом відгукнулися на святотатство Рюрика, котрий ще й спалив і розграбував церкви та монастирі (див., напр.: Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.418–419; Воскресенская летопись. – С.107–108).

⁵⁴ Там же. Менш справний текст див.: Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.419.

⁵⁵ Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.420.

сини Рюрика – Ростислав і Володимир. У справу втрутився знову Всеволод владимиристо-суздальський. Згідно зі свідченням Воскресенського (більш докладного, аніж Лаврентіївський) літопису, той «посла къ Роману в Галичъ посоль о зяти своемъ и о брате его. Романъ же, послушавъ великого князя Всеволода, и отпусти зятя его Ростислава и брата его Володимера. Князь же великий Всеволодъ посади зятя свого Ростислава на столѣ въ Києве»⁵⁶.

Так виглядала зміна князя в Києві 1204 р. у тлумаченні північноруських провсеволодових літописців. Історики вже давно звернули увагу на тенденційність та упередженість їхнього висвітлення подій у Наддніпрянщині 1202–1205 рр. Чи не першим це помітив М.С.Грушевський⁵⁷. Насправді, у ті роки Всеволод Юрійович не міг мати такого вирішального впливу на долю Південної Русі: надто далеко зайшли процеси роздробленості, надто багато справ у Володимиро-Суздальському князівстві й навколишньому регіоні мав старіючий і вже хворий князь Всеволод. Доля Києва й землі була, на мій погляд, швидко вирішена самим князем Романом, а вже потім він міг повідомити про своє рішення Всеволодові Юрійовичу.

Отже в 1204 р. Роман Мстиславич поставив під свою владу всю Південну Русь, посадивши в Києві свого «підручника», хай навіть сина свого суперника Рюрика. Недарма через кілька десятиліть галицький книжник із гордістю за свого государя Данила згадував: «Его же отецъ бѣ царь въ Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны всѣ»⁵⁸. Смерть Романа 19 червня 1205 р. стрімко змінила плин соціально-політичного життя Південної Русі, відчутно позначилася на історії всіх давньоруських земель.

По загибелі князя Романа Рюрик Ростиславич, згідно з влучним і образним виразом північноруського літописця, «смета с себе чернечьскыѣ порты и сѣде Кыевѣ»⁵⁹. Він негайно зустрівся з Ольговичами – «и цѣловаша крестъ Рюрикъ къ Олговичемъ, и Олговичи к Рюрику, како имъ поити всемъ к Галичю»⁶⁰. Цей спільний з Ольговичами похід Рюрика Ростиславича в Галицьку землю стався, виходячи з послідовності подій, незабаром по смерті Романа Мстиславича, мабуть восени 1205 р.⁶¹ Тоді князі зазнали поразки від галицького війська. Але наступного, 1206 р., Рюрик Ростиславич знову організував напад на Галич, в якому сиділа вдова Романа Анна з малими синами – Данилом і Васильком. До київського князя Рюрика й Ольговичів приєднався смоленський князь Мстислав Романович, небіж Рюрика Ростиславича, і найнята за гроші половецька орда. Романовичам (так Галицько-Волинський літопис називає синів

⁵⁶ Воскресенская летопись. – С.108–109. У Лаврентіївському літопису (стб.421) усе це викладено коротше й під невірним 1205 р.

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – Л., 1905. – С.217–227 та ін.

⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.109.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.426.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.41. – Л., 1901. – С.7. Я враховую це дослідження М.С.Грушевського при визначенні дат подій Галицько-Волинського ізводу, що писався, як відомо, без позначення дат і самих порічних статей (ті роки, що зафіксовано в Іпатіївському списку нашого літопису, проставлено пізніше часу його створення, у багатьох випадках навмання, напевне, у XV ст.).

Романа Мстиславича) допоміг відбитися від Рюрика союзник їхнього батька – угорський король Андрій⁶².

Навала орд Батия на Київ в кінці листопада – на початку грудня 1240 р., здобуття й майже повне його знищення монголами завдали непоправних втрат людності та величезної шкоди економіці міста, усім сторонам його життя. Водночас, як це не парадоксально звучить, у другій половині XIII–XIV ст. спостерігається певне піднесення самоврядування у стольному граді. У Києві того часу більшою частиною не було князів або сиділи тимчасові й слабкі ставленики Золотої Орди. Тому містом правила громада та її рада із заможних городян і вцілілих під час «Батиевого погрому» бояр⁶³.

У 1360-х рр. Наддніпрянищиною, Чернігово-Сіверщиною й Поділлям заволоділи литовські князі. Починаючи з Володимира Ольгердовича (княжив у Києві в 1363–1394 рр.), вони проводили політику співпраці з місцевими князями та боярами, а також заможним міщанством, підтверджуючи своїми грамотами їхні права й вольності. Литовські князі прагнули перетворити українські міста на своїх союзників, усіяко загравали з міською верхівкою та багатіями. Через це у грамотах Києву та іншим значним міським центрам вони неодноразово проголошували: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо». Та «старина» – не що інше, як київські вольності й права самоврядування.

Ось чому запровадження маґдебурзького права в Києві наприкінці XV ст. слід розглядати значною мірою як вияв давньоруської традиції самоврядування й наслідок прагнення городян до збереження своїх вольностей. Зі свого боку, литовські князі воліли мати міста та городян своїми союзниками в політичних надіях і зверненнях.

⁶² Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.426; Воскресенская летопись. – С.112.

⁶³ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.265 та ін.

In this article author lightens up the institutions of urban governance in Rus' (mainly Southern), their role in developing of urban life.

Keywords: *administration, council, meeting, community.*

